

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ПРОДУКУВАТИ РОЗПОВІДІ РІЗНОГО ТИПУ

Статтю присвячено проблемі формування у дітей старшого дошкільного віку стійких умінь продукувати розповіді різного типу. Розкрито психологічні та педагогічні особливості всіх типів розповідей, їх місце в дитячій свідомості, роль і значення для життєдіяльності старшого дошкільника при спілкуванні як з однолітками, так і з дорослими будь-яких соціальних прошарків. Окрему увагу приділено психолінгвістичним закономірностям мовлення старших дошкільнят, як процесу створення ними різноманітних розповідей, та свідомому вибору ними того чи іншого типу розповіді залежно від соціального й вікового оточення. Придільено особливу увагу саме доцільному використанню старшими дошкільнятами того чи іншого типу розповіді під час як монологічного мовлення маленької особистості, так і при налагодженні діалогічного контакту з оточуючими будь-якого віку.

Автор сподівається, що ідеї та гіпотези, висловлені в даній статті, стануть у нагоді практикам при розробці дієвих розвиваючих методик формування у дітей старшого дошкільного віку стійких умінь використовувати розповіді всіх типів, у ході підготовки маленьких особистостей до школи та самостійного життя, налагоджуючи комунікацію з усім світом.

Ключові слова: зв'язність розповідей, цілісність розповідей, логічна послідовність розповідей, вираження часових відношень в розповідях, планування розповідей.

Статья посвящена раскрытию проблемы формирования у детей старшего дошкольного возраста стойких умений продуцировать рассказы разного типа. Раскрыты особенности всех типов рассказов, их место в детском сознании, роль и значение для жизнедеятельности маленькой личности во время общения как со сверстниками, так и со взрослыми любых социальных слоёв. Особое внимание уделено психолингвистическим закономерностям речи старших дошкольников, как процессу создания ими разнообразных рассказов, и осознанному выбору ребёнком того или иного целесообразного типа рассказа, в зависимости от социального и возрастного окружения.

Автор надеется, что идеи и гипотезы, высказанные в данной статье, станут подспорьем практикам при разработке действенных развивающих методик формирования у детей старшего дошкольного возраста стойких умений использовать рассказы всех типов, в ходе подготовки маленьких личностей к школе и к самостоятельной жизни, налаживая коммуникацию со всем миром.

Ключевые слова: связность рассказов, целостность рассказов, логическая последовательность рассказов, выражение временных отношений в рассказах, планирование рассказов.

The article is devoted to the problem of formation the resistant abilities to produce different types of stories in senior preschool children. Starting the article from the basic definitions, consideration and comparison of scientific opinions of the experts on the subject, the author reveals the psychological and pedagogical features of all kinds of stories, their place in children's minds, the role and importance for senior preschooler's life activity in communication with both peers and adults of any social strata.

Special attention is paid to psycholinguistic principles of senior preschoolers' speech, as the process of their different stories creating, and their conscious choice of any type of stories based on age and social environment.

The urgency of the problems evidenced by numerous appeals of professionals who face these issues in their daily practice, during special sessions on the subject, and in everyday communication with pupils. The presence of persistent skills to form all types of stories will be useful in preschoolers, both today and in the future, while establishing productive relationships with colleagues, gaining

customer bases, preparation and conduct of the negotiations, speaking on forums at all levels, in terms of communication comrades and friends and family.

Particular attention is paid is appropriate to use older preschoolers of any type of story during a monologue speech a little person, and in establishing dialogical contact with others of all ages.

The author hopes that the ideas and hypotheses expressed in this article will be useful to practitioners in working out the effective developing methods of formation in senior preschool children sustainable abilities to use stories of all types in preparation of little personalities to school and independent life, establishing communication with the world.

Keywords: *stories coherence, stories integrity, logical consistency of stories, expressing of temporal relationships in stories, stories planning.*

Постановка проблеми. Проблема продукування розповідей різної типології дітьми старшого дошкільного віку становить великий інтерес для педагогічної та психологічної наук, особливо з точки зору психолінгвістичного підходу до розв'язання проблем, пов'язаних з розробкою дієвих розвиваючих методик щодо успішної підготовки дітей до школи та адаптації до самостійного існування в оточуючому різновіковому мовному середовищі.

Актуальність та розробленість проблеми. Мовна освіта та досконале володіння рідною мовою є одним із чинників «Базового компонента дошкільної освіти в Україні».

Програма дитячого садка ставить перед педагогом завдання навчити кожну дитину змістовно, граматично правильно, зв'язно та послідовно викладати свої думки.

Розвиток зв'язного мовлення є центральним завданням мовного виховання дошкільників. Мовлення дітей старшого дошкільного віку проявляється у двох формах: діалогічному та монологічному [*Развитие речи..., 2012: с. .*

Діалог як форма мовної комунікації, учасники якої обмінюються репліками-висловлюваннями, по суті, є чергуванням слухання та промовляння здебільшого невеликих, неповних речень простої будови, якими обмінюються співрозмовники.

Монолог – це мова однієї людини, що вимагає послідовного викладу думки, опису події, логічної зв'язності. Монологічне мовлення є складнішим, більш довільним, більш організованим видом мовлення й тому вимагає спеціального навчання (О. Леонт'єв, Л. Щерба). Учені, наголошуючи на первинності діалогу, доводять, що монолог народжується з діалогу (О. Ушакова). Для навчання монологічного мовлення дітей дошкільного віку зазвичай використовуються наступні види занять: розповідання по серії сюжетних картинок, розповідання по картині, переказ літературних творів, складання описових розповідей про іграшки, предмети тощо, складання оповідних розповідей (творче розповідання), складання оповідань з особистого досвіду.

Одне з важливих і чи не найскладніших завдань розвитку монологічного мовлення – набуття дітьми вміння самостійно складати

розповіді. Уміння розповідати формується в дитини поступово, протягом усього перебування в дошкільному закладі за умови систематичного навчання. У дидактиці навчання складати розповіді ґрунтується переважно на наочному матеріалі – передусім, на картинках, ілюстраціях, картинах, завдяки яким збагачуються знання, розвиваються образне мислення й мовлення.

Формування умінь продукувати різного типу розповіді особливо важливе в період підготовки дітей до школи, оскільки саме в цьому віці вони вперше починають опановувати виразом часових відносин, процесом формування та формулювання смислів, послідовно й логічно передавати в мові певні події. Від того, наскільки своєчасно та методично грамотно буде здійснюватися робота з розвитку мовленнєвих умінь розповідання рідною мовою, залежить мовленнєвий і психічний розвиток дитини в цілому. У цей період лексична структура мовлення дошкільника сформована достатньою мірою та є найважливішою умовою оволодіння таким функціонально-смысловим типом мови як розповідь, законами побудови його композиційної структури, мовними засобами вираження логічної послідовності подій, характерних для різного типу розповідей.

Мета статті: вивчити проблеми педагогічних, психологічних і психолінгвістичних особливостей формування у дітей старшого дошкільного віку стійких умінь продукувати розповіді різного типу в умовах різновікового мовного середовища.

Вклад основного матеріалу. Усі психічні процеси у дитини – сприйняття, пам'ять, увага, мислення, цілеспрямована поведінка активізуються за безпосередньої участі мовлення. Психологічні механізми сприйняття мовлення були в полі зору вчених – психофізіологів, психологів, психолінгвістів, таких як Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонт'єв, А. Лурія, Т. Рябова та ін.

У період дошкільного дитинства в мисленні дітей відбуваються значні зміни: розширюється їхній кругозір, удосконалюються розумові операції, з'являються нові знання та вміння, а значить, вдосконалюється й мовлення. Однак розумові та мовленнєві навички дошкільнята набувають лише в спілкуванні з оточуючими. З досвідом, мовлення дитини ускладнюється за своїм змістом, що в свою чергу тягне за собою ускладнення мовних форм, в яких воно відбувається.

У дитячому садку головну роль у формуванні вміння розповідати відіграє навчання. Тільки в результаті планомірних і систематичних вправ, які поступово ускладнюються, старші дошкільнята навчаються доцільно продукувати розповіді будь-якої типології.

Вчити дитину розповідати – означає формувати її зв'язне мовлення. Це завдання входить як складова в загальну задачу розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку. Розповідання сприяє розвитку мислення та виразності мовлення. Через розповідь дитина практикується у мисленні й логічному, послідовному висловлюванні власної думки.

Оволодіння зв'язними формами висловлювань – складний і тривалий процес, що вимагає вмілого педагогічного впливу та керівництва. Розвиток зв'язного мовлення дитини здійснюється як в процесі повсякденного життя, так і під час занять. Навчаючи вихованців розповіданню, тобто самостійного зв'язного та послідовного викладу своїх думок, вихователь допомагає дітям знаходити точні слова та словосполучення, правильно будувати речення, логічно пов'язувати їх одне з одним, дотримуватися норм звуко- та слововисловлювання. Іншими словами, вихователь удосконалює всі сторони мовлення дитини – лексичну, граматичну, фонетичну. Крім того, складання розповіді вимагає від дошкільника більш тривалої внутрішньої підготовки, попереднього обдумування, зосередження на головному, передбачає вміння вибірково користуватися доречними мовленнєвими засобами [Богуш, 1994: с. 67].

Педагогічний процес, у ході якого здійснюється навчання дітей старшого дошкільного віку складання розповідей, розглядається як творча взаємодія педагога та дитини.

Прийоми навчання розповідання в загальній педагогіці виділені у працях Є. Тихєєвої, Є. Фльоріної, О. Соловйової, М. Коніної, А. Бородич, Є. Короткової, О. Ушакової, О. Лещенко, Н. Орланової, А. Богуш, А. Іваненко й інших, апробовані у багаторічній практиці.

Прийоми, які доречно використовувати при складанні старшим дошкільником розповіді (за програмою І. Білоус):

- зразок педагога (дитина повинна повторити, не вигадуючи);
- за планом педагога (3-4 питання);
- колективне складання розповіді;
- складання розповіді по частинах;
- питання, вказівки, вправи (на граматику);
- демонстрація наочного матеріалу;
- оцінка розповіді.

У процесі навчання старших дошкільників зв'язної розповіді використовують й інші прийоми навчання: допоміжні питання, вказівки, пояснення, виправлення помилок, підказка необхідних слів, багатократне повторювання мовленнєвого матеріалу, прослуховування розповідей дітей, записаних на магнітофон, тощо.

Розповідь – зв'язний, послідовний, логічний виклад певних подій, що розглядаються в часі. Структура розповіді повинна нести в собі чітку тимчасову послідовність – початок події, його розвиток і кінець. Елементи композиції розповіді припускають: експозицію, зв'язку, розвиток подій, кульмінацію, розв'язку. Перестановка структурних компонентів не припустима. Як правило, розповідь поділяють на описову та сюжетну.

Описова розповідь характеризується викладом певних ознак предмета або явища. Частіше зустрічаються описові розповіді фактичного характеру: опис картини, предметів, іграшок. На початку розповіді

називається предмет, а потім вказуються характерні ознаки, призначення предмета або дії з ним.

Різновидами описових розповідей є порівняльні та пояснювальні. Дітей вчать складати опис двох предметів з контрастними ознаками. Пояснювальній розповіді характерні елементи розмірковування у супроводі показу названих дій. Наприклад, як використовувати той чи інший предмет, іграшку, як грати в гру... Описова розповідь може бути й вигаданою (наприклад, яку б іграшку зробила дитина, який малюнок подарувала б батькам).

Сюжетна розповідь передбачає передачу подій, які змінюються в часі. Її особливістю є те, що в ній обов'язково мають бути присутні дійові особи та вона носить творчий характер (наприклад, казка про іграшки або що робили герої картини до зображеної події, що потім, або розповідь на запропоновану тему).

Велике значення у навчанні розповіданню має зміст розповідей, який потребує від дошкільнят уміння використовувати свій досвід, створювати нові образи та ситуації. Творчі розповіді можуть спиратися й на наукову основу (придумати події з героєм картини, що виходять за її межі, придумати казку про іграшку), на словесну (запропоновану тему «Як бегемот дивиться телевизор»).

У роботі з розвитку монологічного мовлення у дитини старшого дошкільного віку важливо створювати такі ситуації, в яких вона б відчувала, усвідомлювала користь від своїх розповідей, адже монолог часто складається вихованцем без достатнього мотивування; дитина не зацікавлена роботою, у неї відсутній стимул (складає розповідь тому, що цього вимагає вихователь).

Важливими прийомами стимулювання монологу у старших дошкільнят є записи їхніх розповідей, придуманих казок, виготовлення «книжок» розповідей, пропонування розповісти щось своїм батькам, молодшим дітям, обговорення й оцінка дитячих розповідей, визначення кращих з них тощо.

Формування мовленнєвих умінь створення різного типу розповідей здійснюється з урахуванням основних завдань мовленнєвої діяльності дітей старшого дошкільного віку, а саме:

- збагачення пізнавальної сфери вихованців інформацією в процесі занять з розвитку мовлення, спостережень, екскурсій, елементарної діяльності;
- розширення емоційно-чуттєвого досвіду дитини в процесі її безпосереднього спілкування з предметами, явищами, людьми;
- допомога в упорядкуванні інформації про навколишній світ, культивування уявлення про його цілісність;
- формування бережливого ставлення до навколишнього світу, мотивування їх до використання позитивних навичок і емоцій в повсякденному житті;

– створення умов, що сприяють вичленюванню та підтримці інтересів, прояву самостійності у пізнавальній діяльності;

– розвиток мовленнєво-пізнавальних процесів у дошкільнят у всіх видах діяльності.

Існують різні прийоми навчання старших дошкільників розповіданню різних типів. Їх використання змінюється на різних етапах навчання та залежить від типу розповіді, поставлених завдань, рівня сформованих умінь, активності дітей, їхньої самостійності.

У розповідях використовуються мовні засоби, що передають динаміку подій: вищо-часові дієслівні форми, лексика, що відображає час, місце, спосіб дії, слова для об'єднання пропозицій за змістом. Уміння будувати словосполучення та різноманітні типи речень є основою розвитку зв'язного мовлення учнів, оскільки допомагає правильно висловити думку.

За джерелами висловлювання виділяють наступні розповіді: опис іграшок і предметів, за серією картинок, з власного досвіду, творчі розповіді, розповіді по пам'яті, розповіді за уявою.

Розповідання по пам'яті – це розповіді з досвіду про пережите, які є більш складною діяльністю, ніж розповіді за сприйняттям, оскільки базуються на довільній пам'яті. Розповідання за уявою – це творчі розповіді дітей, основою яких, із психологічної точки зору, є творча уява. У нових комбінаціях дошкільнята використовують раніше засвоєні знання, уявлення, які зберігають у пам'яті. Розповідання за зоровим, слуховим, дотиковим сприйняттям має описовий характер і підводить дитину до роздуму. До цього виду розповідання належить опис іграшок, картин, натуральних предметів, явищ природи. У розповіданні за сприйняттям забезпечується єдність сенсорного, розумового та мовленнєвого розвитку.

Розповіді дітей з досвіду мають велике значення для розвитку зв'язного мовлення, привчають до широкого мовного спілкування, розвивають вміння використовувати свій чуттєвий досвід, передавати його за допомогою висловлювань, чітко, зрозуміло, образно висловлювати свої думки. Ці типи розповіді спираються на сприйнятий, осмислений і збережений в пам'яті дитини матеріал. Це розповіді про події, свідком або учасником яких був дошкільник.

Розповіді з досвіду характеризуються тим, що дитина добре знає те, про що говорить. Але процес оповіді може ускладнюватися новими асоціативними зв'язками, коли один образ викликає інший. Ця обставина порушує логіку та послідовність викладу, що заважає зв'язності розповіді й сприяє виникненню ситуативних елементів у мовленні. Уміння розповідати про враження з досвіду стає стійким на основі практики повсякденного спілкування дитини з оточуючим світом, але головна роль у посиленні цих умінь належить навчанню. Основою для цього типу розповіді є змістовність, різноманітне повсякденне життя маленьких особистостей, яке повинно включати спостереження, прогулянки, екскурсії, свята (сімейні та загальноприйняті), ігри, цікаві події.

Вихователю, перш ніж запропонувати вихованцям будь-яку з перерахованих вище тем для створення розповіді, важливо переконатися в достатньому багажі знань й уяви дітей з конкретної теми.

Розповіді з досвіду діляться на такі типи: «Розповіді, що відображають колективний досвід дітей» і «Розповіді, що відображають індивідуальний досвід дітей».

Перший тип розповіді є для педагога психологічно простішим, де він сам був учасником подій, про які розповідають діти, й у дорослого буде більше можливостей допомогти вихованцям.

Другим типом розповіді керувати складніше, оскільки вихованці потребують допомоги дорослого, проте ніхто не спостерігав за тим, про що буде розповідати дитина.

Тип розповіді, як правило, визначає прийом навчання. Найбільш ефективними є додаткові питання, зразок розповіді вихователя, план розповіді. Додатковими прийомами можна назвати такі: вказівки, аналіз й оцінка дитячих розповідей, підказка потрібного слова, спільне оповідання з вихователем або з іншою дитиною.

Особливе значення в старшому дошкільному віці має творча мовленнєва діяльність (творчі розповіді), коли вихованці набувають досить великого обсягу знань про навколишній світ, що є змістом словесної творчості. Діти освоюють складні форми зв'язного мовлення, лексику, у них з'являється можливість діяти за задумом. Уява, за Л. з репродуктивної механічно перетворюється в творчу.

Словесна творчість – складний тип творчої діяльності дитини. Навчання дошкільнят творчо розповідати обумовлено наступними педагогічними умовами:

1. Постійне збагачення досвіду дітей життєвими враженнями від екскурсій, спостереження за роботою дорослих, споглядання картин, альбомів, ілюстрацій в книгах і журналах, читання книг.

2. Збагачення й активізація дитячого словника та граматичних форм, які найкращим способом передають тимчасову послідовність.

3. Вправи дітей старшого дошкільного віку зв'язно розповідати, дотримуючись структури логічного висловлювання, композиції розповіді. Цим навичкам дітей навчають на попередніх вікових етапах, відображаючи літературні тексти, особливо близькі до словесної творчості (типу розповіді): народні казки, розповіді про іграшку, придумування початку та кінцівки зображеного на картинці епізоду.

4. Правильне розуміння вихованцями завдання «придумати», створити щось нове, розповісти про те, чого не було, або те, чого дитина сама не бачила [Богущ, 1994: с.217].

Для повноцінного розвитку всіх типів розповіді пропонується використовувати такі групи прийомів: спостереження (розглядання картин, перегляд фільмів, слайдів, анімації), практичні (вправи, ігри,

експерименти, моделювання, дослідницька діяльність), словесні (розповіді, бесіди, читання художніх текстів).

Прийоми навчання творчому розповіданню залежать від умінь старших дошкільнят, навчальних завдань, типу розповіді та можуть бути наступними: загальна розповідь дітей з вихователем з питань, придумування вихованцями продовження авторського тексту, придумування дітьми початку та закінчення розповіді, складання казки на самостійно обрану тему, складання розповіді на самостійно обрану тему (за попередньо продуманим планом). Для цього використовуються спільна розповідь (побудова коротких виразів: вихователь починає фразу – дитина закінчує), частковий зразок (різновид прикладу оповідання, зразок його початку або кінця), групове створення розповіді. У процесі навчання розповіданню використовуються й інші прийоми: додаткові питання, вказівки, виправлення помилок, підказування потрібного (влучного) слова, прослуховування дітьми своїх оповідань, записаних аудіо-, відеозасобами. [Алексеева, 2000: с.301].

Композиційні схеми опису та розповіді в свою чергу визначають і мовні засоби, за допомогою яких розкривається зміст.

Розповідь завжди насичена іменниками та дієсловами. Здебільшого використовують наявні слова, які вказують на послідовність виконуваних (або виконаних) дій: спочатку, потім, тоді, після цього, пізніше, наступного дня тощо.

В описі, як правило, використовують прикметники, епітети, порівняння. Тут не допускають змішування двох часів – теперішнього та майбутнього, теперішнього та минулого, що цілком можливо у розповіді.

Важливим типом розповіді є роздум (міркування) – це логічний виклад матеріалу у формі доказу, висловлювання про причини якостей, ознак, подій. В основі роздуму лежать причинно-наслідкові відношення. У роздумі обов'язкові три частини:

- 1) теза – основне твердження, чітко сформульована думка;
- 2) докази, аргументи, що підтверджують висунуту тезу;
- 3) висновок, що випливає з доказів (узагальнення).

Діти старшого дошкільного віку оволодівають найбільш простими роздумами розмовного стилю (наприклад, обґрунтування відповіді на загадку).

Роздум може доповнювати розповідь, а описи часто пов'язані з міркуванням [Богущ, 2011: с. 273].

У старшому дошкільному віці спостерігаються здебільшого контаміновані (змішані) висловлювання, в яких можуть бути використані елементи усіх типів із превалюванням одного з них.

Велику роль в організації зв'язного висловлювання відіграє інтонація, тому формування уміння правильно використовувати інтонацію окремого речення сприяє оформленню структурної єдності та смислової завершеності розповіді в цілому.

Висновки. Розвиток всіх типів розповідей є запорукою успіху всебічного розвитку формування мовленнєвих умінь у дітей старшого дошкільного віку. Важливо, для забезпечення всебічного розвитку особистості, вчити дитину пропорційно розвивати всі типи розповідей, в залежності від конкретних умов функціонування в рідному мовному середовищі, для оволодіння комунікативними здібностями Врахування особливостей кожного з типів розповідей в роботі з дітьми дошкільного віку значно вдосконалить педагогічний процес з розвитку мовлення дітей, підвищить якість висловлювань дошкільнят, як в плані їх форми і змісту, так і в плані мовного оформлення.

Зв'язне монологічне мовлення являє собою найбільш складну форму мовної діяльності дошкільника. Воно носить характер систематичного послідовного розгорнутого викладення. Під зв'язним монологічним мовленням розуміється розгорнуте викладення певного змісту, що здійснюється логічно, послідовно, граматично правильно.

Для досягнення зв'язності в розповідях старших дошкільнят необхідно формувати у дітей такі уміння: уміння розуміти й усвідомлювати тему, визначати її межі, відбирати необхідний матеріал, розташовувати його в необхідній послідовності, користуватися засобами мови у відповідності з літературними нормами та завданнями висловлювання, будувати мовлення обумовлено й довільно. Крім цього, важливо повідомити дітям елементарні знання про побудову тексту та способи зв'язку речень.

Прийоми навчання зв'язного розповідання дошкільників достатньо різноманітні. Вони використовуються вихователем в залежності від етапу навчання, виду розповіді та завдань, рівня мовленнєвих умінь і навичок дітей, їхньої активності й самостійності.

Таким чином, завдання розвитку зв'язного мовлення посідають центральне місце в загальній системі роботи з розвитку мовлення в дошкільному навчальному закладі. Навчання зв'язному мовленню одночасно є метою та засобом практичного опанування мовою. Воно має надзвичайне значення для розвитку інтелекту та самосвідомості дитини, позитивно впливає на формування її важливих особистісних якостей, таких, як комунікабельність, доброзичливість, ініціативність, креативність, компетентність. Ці вміння тісно пов'язані із загальним розумовим розвитком старших дошкільників, з розвитком їхнього логічного й образного мислення. Розповіді, описи, перекази художніх, ідейних за змістом творів впливають на моральне виховання дітей, виховують дисциплінованість, товарицькість, стриманість тощо. Одночасно формуються творчі вміння дітей, розвивається естетичне сприймання, виховується виразність мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

Развитие речи детей 5-7 лет. 2-е изд., перераб. и дополн. / Под ред. О. С. Ушаковой. – М. : ТЦ Сфера, 2012. – 272 с.